

В. О. АНОХІН

Нове у вивченні монетної справи Херсонеса

Історія Херсонеса Таврійського становить особливий інтерес для вчених, які досліджують проблеми античності і середньовіччя. Заснований наприкінці V ст. до н. е. переселенцями з Гераклеї Понтійської, Херсонес незабаром стає одним з найбільших полісів Північного Причорномор'я. В епоху занепаду рабовласницьких держав під навалом варварських племен він відстояв свою незалежність і ввійшов у нову, феодальну епоху повнокровним державним організмом. На прикладі Херсонеса можна простежити процес формування і розвитку античного поліса, його занепад та економічну й політичну трансформацію у феодальне місто.

Одним з найважливіших джерел вивчення історії Херсонеса є монети, що випускалися з деякими перервами протягом півтори тисячі років.

Першорядне значення монет як джерела полягає в тому, що вони концентрують в собі якості економічного, політичного, метрологічного, художнього, епіграфічного й інших документів; дають змогу висвітлити найрізноманітніші сторони багатовікової історії міста. Проте саме це джерело ще потребує ретельної розробки. Хоч вивчення херсонеських античних та середньовічних монет триває вже понад сто років, потенціальні можливості нумізматичного матеріалу тільки починають розкриватися. Головна, на наш погляд, причина цього полягає у відсутності загальної праці з монетної справи Херсонеса, де були б зведені всі основні типи монет, які дають уявлення про розвиток карбування, та розглянуті питання хронології грошово-вагових систем. Велику популярність має каталог П. О. Бурачкова, відповідний розділ книги А. Н. Зографа, вже не кажучи про застаріле дослідження Б. В. Кене¹. Але ці праці з різних причин не можуть задовольнити дослідника, який шукає розгадки нез'ясованих питань історії Херсонеса за допомогою монет.

Останнім часом нами зібрано і вивчено античні й середньовічні монети Херсонеса, без дослідження яких не можливе даліше вивчення закономірностей міського грошового обігу. При цьому з'ясувалися деякі питання організації монетної справи; було переглянуто відносно та абсолютну хронологію більшості монетних випусків, уточнено дані системи монетних номіналів і грошово-вагових систем. Крім того, виявлено ряд нових фактів історії Херсонеса.

Насамперед пощастило, здається, розв'язати питання про монетні магістрати поліса. Після виходу праці А. В. Орешникова вважалось, що імена урядовців на монетах належали царям-епонімам². Всього нараховується близько 70—80 осіб, які залишили свої імена у повному чи скороченому вигляді приблизно з середини IV до середини I ст. до н. е. Деякі з них повторюються на монетах різного часу і тому їх можна приписати різним особам. Проте в одному випадку зафіксовано незрозумілий факт групового повторення скорочень тих самих імен. Йдеться про монети із зображенням грифона і Діви, яка стоїть навколішках. Вони представлені двома різновидами. На одному з них грифон зображений на лицьовому боці, а Діва — на зворотному (рис. 1, 1); на дру-

тому — навпаки (рис. 1, 2). Обидва боки монет завжди чітко розрізняються за технічними особливостями.

На монетах першого різновиду є літери — КРА, ПА, АРІ. Вони являють собою скорочення звичайних для Херсонеса власних імен. Такі самі скорочення (КРА, ПА, АР) є і на зразках другого різновиду.

Рис. 1. Монети античного і середньовічного Херсонеса.

1—2 — близько 330—320 рр. до н. е.; 3—4 — близько 350—330 рр.; 5—10 — за часу імператора Михайла III (842—866); 11, 12 — за імператора Романа III (1028—1034); 13 — за часу Романа IV (1067—1071).

Співвідношення випусків можна уявити собі так. Спочатку випускали монети з зображенням грифона на лицьовому боці, тоді як Діва, одне з основних божеств, була зображена на зворотному боці. З часом це співвідношення вирішено було змінити і постать Діви перенести на лицьовий бік.

Проте цій, здавалося б, логічній реконструкції карбування суперечить цілком ідентичний набір магістратів, наче ті самі магістрати брали участь у випуску монет двох різновидів. Навіть враховуючи, що послі-

довність виконання служби магістратами в обох випадках була іншою, імовірність такого групового збігу імен дуже мала. Також малоімовірне припущення про розшифровку всіх або деяких скорочень в різні імена, і цілком слід відмовитися від думки про те, що кожний магістрат послідовно чи паралельно випускав монети обох різновидів.

Одне можливе, на наш погляд, пояснення цього феномена полягає у визнанні колегіальності монетної магістратури Херсонеса. Зміна розташування типів відбулася в період одночасного виконання служби трьома магістратами, які залишили скорочення своїх імен на монетах того й іншого різновидів. Можна навести й інші факти, які підтверджують цей висновок. Так, дидрахи з зображенням голови Діви на лицьовому боці і Діви, що вбиває лань, на зворотному, випускалися трьома магістратами — Артемідором, Істроном і Есхіном. Всі відомі досі монети карбовано одним штемпелем лицьового боку, яким, проте, користувалися у первинному стані і після деяких доробок. В обох випадках його використовували ті самі магістрати, тобто спостерігається така ж ситуація, як і в попередньому випадку. Цю ситуацію можна задовільно пояснити лише на основі визнання одночасного виконання посади трьома особами.

Колегіальність монетної магістратури є для античної епохи скоріше правилом, ніж винятком. Досить згадати добре відому колегію *tres viri monetales* Римської республіки. В Афінах за випуск тетрадрахм «нового стилю» відповідали чотири особи. В Ольвії у випуску монет брали участь «колегія семи» і «колегія дев'яти». Такі приклади досить численні.

Повертаючись до монетних магістратів Херсонеса, спробуємо визначити колегію, до якої вони мали входити. При цьому слід взяти до уваги, що карбування власної монети — один з найважливіших показників суверенітету міста. Ясно, що здійснення монетної регалії не могло перебувати в руках другорядної магістратури. Більше того, оскільки від правильної політики в галузі монетної справи залежав добробут міста і його громадян, магістратура, певно, мусила посідати один з важливих щаблів у системі державного управління. Найбільш підходить, на нашу думку, для цієї ролі колегія номофілаків. Як бачимо з декретів (ІРЕ І², 342, 343, 347, 351 та ін.), колегія номофілаків протягом всього елліністичного періоду разом з діойкетом (тобто «тим, що стоїть на чолі управління») виступає перед вищим органом влади — народними зборами — з законодавчими пропозиціями, а отже, виконує одну з найважливіших функцій. Сама назва «номофілак» — охоронець закону — свідчить про його роль у системі демократичного ладу. До обов'язків цієї колегії, що налічувала три чоловіки, належали в галузі монетної справи, очевидно, такі: визначення потреби випуску нових монет, вибір металу для цього і, можливо, навіть забезпечення необхідної його кількості, а також встановлення тієї чи іншої вагової системи, монетних типів, номіналів, обсягу карбування.

Імена членів колегії номофілаків почали вміщувати на монетах Херсонеса з середини IV ст. до н. е. Чи завідування монетною справою в перші десятиріччя міського карбування було в їх руках, чи існував інший порядок — сказати неможливо, бо жодних написів, літер та інших знаків ранні монети не мають. В елліністичний же період усі випуски позначалися іменами цих магістратів. Єдиний виняток становлять монети із зображенням квадриги на лицьовому боці і воїна навколішках, у шоломі та з щитом і списом навпереваги на зворотному боці, що демонструє цілком іншу систему позначання монетних випусків.

Відомі три різновиди монет цього типу, що випускалися послідовно: без написів, із складами HP , AY , ZA і, нарешті, з окремими літерами грецького алфавіту від A до Z (рис. 1, 3, 4). Взаємне розташування складів і літер (і ті, й другі від A до E вміщені лише на лицьовому боці, решта літер — на зворотному) вказує, що, по-перше, монети із складами

передували тим, які мали літери, і, по-друге, останні ставилися на монетах в алфавітному порядку. Не може бути сумніву, що монети без націсів передували обом цим групам.

Монети з квадратного належать до найраніших випусків херсонеської міді (датується 350—330 рр. до н. е.). Наявність у цій групі трьох різновидів, про які зазначалося вище, переконливо свідчить, що випуск їх розпочав ще в той час, коли на монетах не вмішували імен магистратів. У процесі дальшого карбування випуск позначали іменами членів колегії номофілаків у скороченій формі (відомі три скорочення, що відповідає кількості номофілаків), після чого цей порядок раптом змінили, і на випусках почали ставити літери алфавіту. Проте ця практика не була довготривалою. На зміну прийшли монети типу грифон-Діва, які знову позначалися іменами номофілаків спочатку в скороченій, а потім у повній формі. Якщо припустити, що літери показують рахунок років, а це єдине можливе припущення, то, значить, змінений порядок позначення випусків зберігався у Херсонесі 18 років. Цей факт має виняткове значення не тільки для історії монетної справи Херсонеса, а й для вивчення його державного устрою, адже він свідчить про тимчасове скасування однієї з найважливіших магистратур міста — колегії номофілаків, або принаймні про цілковите усунення її від контролю за випуском монет.

Практика позначення монетних випусків літерами грецького алфавіту існувала в багатьох містах, в тому числі й причорноморських, — Істрії, Тірі, Ольвії, проте ці факти ніяк не інтерпретувались. У пошуках аналогій довелося звернутися до монетної справи Самоса, ретельне дослідження якої базується на досить повно вивченій історії міста³. Тут відомі два таких випадки позначення річних випусків літерами. Перший випадок автор монографії, Дж. Беррон, пов'язує з іонійським повстанням греків проти персів. Вигнані останніми самоські олігархи оселилися в Занклі, де ними були випущені тетрадрахми аттичної ваги з літерами А, В, Δ, Ε і без літер, що відповідає п'яти рокам їх перебування в цьому місті⁴.

Другий випадок стосується епохи самоського «п'ятдесятиріччя». В цей період карбувалися тетрадрахми самоської ваги — спершу без усяких додаткових знаків, потім з різними символами (шолом, колесо, астрагал, сова та ін.) і нарешті з літерами від В до І. Автор переконливо доводить, що перехід до літерних позначень пов'язано з захопленням влади на Самосі олігархами в 454—453 рр. до н. е. Після придушення повстання на Самосі Афінами частина олігархів втекла на материк, де вони здійснили випуск ще двох різновидів монет цього типу⁵.

Висновки автора ґрунтуються на міцному фундаменті поєднання писемних і нумізматичних джерел і тому є досить переконливими. Вказані епізоди історії монетної справи Самоса дають підстави для певних узагальнень, а саме: позначення монетних випусків літерами в алфавітному порядку слід пов'язувати з ліквідацією демократичних інститутів і встановленням олігархічної форми керування. Очевидно, схожа ситуація мала місце і в Херсонесі близько 350 р. до н. е. В цей час у місті відбувся заколот, до влади прийшли олігархи, які й стали позначати монетні випуски роками свого правління. Влада олігархів тривала протягом 18 років, після чого вони були, очевидно, вигнані і в місті відновлено попередній демократичний лад.

Така реконструкція подій внутрішньополітичного життя Херсонеса третьої чверті IV ст. до н. е., відтворена на основі нумізматичних даних, може бути засвідчена аналізом відомої херсонеської присяги⁶, складеної наприкінці IV — на початку III ст. до н. е. Передусім, сам факт появи присяги вказує на якісь надзвичайні події, що незадовго до того мали місце в Херсонесі і призвели до появи такого документа. Один з його дослідників С. О. Жебелєв писав: «Три параграфи присяги дають право зробити висновок, що її створенню і опублікуванню передували в Херсо-

несі внутрішні заворушення, і що вони були спрямовані на повалення демократичного ладу, який, слід думати, встановився в Херсонесі з часу його заснування»⁷. Пункт про захист демократичного ладу, безперечно, мусив запобігти можливому повторенню перевороту. Рядки про заборону ворожих дій проти громадян, які «не відпали», схилиють до думки, що були громадяни, які «відпали», тобто втекли, або вигнані з Херсонеса після відновлення демократії. Ці ж особи, без сумніву, протиставляються тим, «яких не оголошено ворогами народу» (стк. 40). З відпадинням якоїсь частини громадян слід пов'язувати згадку про території, що ними херсонесці колись «керували» (стк. 11).

Припущення С. О. Жебелєва про те, що в Херсонесі мала місце лише спроба перевороту з метою встановлення тиранії, і що змова була розкрита і учасників її судили⁸, не підтверджується. Навпаки, як монети, так і текст присяги можна вважати свідченням цілком успішної змови олігархів. Влада олігархії тривала не менше 18 років, після чого було відновлено порядки, які існували раніше.

Одним з суперечливих і неясних питань історії Херсонеса є причини запровадження особливої міської ери в 24 р. до н. е.⁹ На думку О. В. Орешникова, ера була запроваджена в зв'язку з проголошенням Діви «вічною царицею»¹⁰. Серйозні заперечення проти цього висував ще В. В. Латишев. Найістотнішим він вважав те, що роки, вказані на золотому статері, і напис ΠΑΡΘΕΝΟΣ не пов'язані між собою, і таким чином напис у цілому не можна трактувати як «той чи інший рік царювання Діви»¹¹. Думку В. В. Латишева поділяв А. Н. Зограф¹².

Крім висунутих нами аргументів, слід звернути увагу на той факт, що ця ера не припиняється разом з кінцем «царювання Діви», як очевидно, мусило б статись. Більше того, датування згідно з цією ерою продовжується по XI ст. Цілком очевидно, що в християнську епоху ні про яке «царювання» поганської богині не могло бути й мови. Отже, з перемогою християнства про еру мусили забути. Деякі дослідники пов'язують її запровадження з наданням Херсонесу від імператора Августа прав вільного міста¹³. Проте і цей погляд не витримує критики: по-перше, на монетах мала б міститися згадка про «свободу», як під час «першої» і «другої елевтерії»; по-друге, саме на цей період припадає свідчення Страбона про підкорення Херсонеса Боспору¹⁴. Як відомо, «перша елевтерія» не спричинилася до появи особливої ери. Так само й встановлена в 24 р. ера не була скасована в результаті запровадження «другої елевтерії» за часів Антоніна Пія. Таким чином, висновок про надання Августом свободи Херсонесу в 24 р. до н. е. не можна обґрунтувати ні фактами, ні більш-менш вірогідними припущеннями.

Подія, що дала початок новому літочисленню, справді повинна була мати величезне значення для дальшої долі міста, і незважаючи на бідність матеріалів з історії Херсонеса кінця I ст. до н. е., ми можемо її визначити. Йдеться про події, які згадує Константин Багрянородний в розповіді про Гікію. Це одне з найцікавіших місць у розділі [53], присвяченому історії міста Херсонеса, в його порадику «Про керування імперією»¹⁵. Після негативної оцінки цього розділу Т. Моммзенем («Херсонеські казки») він довгий час лишався поза увагою вчених, що ігнорували його як джерело з історії міста. Лише Р. Гарнетт критично проаналізував розповідь про Гікію і зумів побачити в ній вірогідну основу¹⁶. Він дав відповідь на питання, яке нас цікавить, про причини встановлення ери. Ця відповідь потребує лише деяких доповнень.

Коротко нагадаємо зміст 53-го розділу. Він присвячений історії війн Херсонеса. Перша — з Боспором — точилася за часів Діоклетіана, друга — з варварами на Дунаї — за Константина Великого, третя і четверта (теж з Боспором) не пов'язані з правлінням якогось певного імператора, так само як і розповідь про Гікію.

Історія Гікії характеризує спробу боспорців захопити Херсонес. З цією метою син боспорського царя Асандра одружився з Гікією — дочкою херсонеського «вінценосця» Ламаха. Через рік після смерті Ламаха вона, щоб вшанувати пам'ять батька, влаштувала учту для всіх громадян Херсонеса і обіцяла надалі робити це щороку. Її чоловік запропонував боспорцям захопити Херсонес саме в день поминок. Для цього в їхньому будинку потай збиралися воїни з Боспора, число яких поступово зростало і досягло близько 200 чоловік. Проте напередодні чергового свята служниця Гікії випадково виявила в льоху під будинком боспорських воїнів та розповіла про все господині. Гікія розкрила змову верхівці, діставши від неї натомість згоду поховати її після смерті в межах міста. Під час учти будинок Гікії було спалено разом з її чоловіком та всіма боспорцями.

Р. Гарнетт звернув увагу на те, що загальна атмосфера цієї розповіді не відповідає тому часу, з яким її слід було б пов'язати. У IV ст. християнство вже стало пануючою релігією, проте ніяких про це ознак тут немає. Навпаки, учти з танцями і хороводами, бажання Гікії, щоб її поховали в межах міста, а не в церкві — найпочеснішому місці поховання для християн, говорять, на його думку, скоріше про язичеську епоху. Імена діючих осіб — Ламах, Асандр та інші — також свідчать про більш ранній час, ніж IV ст. Гарнетт вказує і на збіг імен: Асандр дійсно був царем Боспора (47—17 рр.). Історію Гікії пов'язано з часом його правління, а описані події — з встановленням міської ери Херсонеса, яка, за А. Беком, визначена 36 або 21 рр. до н. е.¹⁷

Висновки Р. Гарнетта здаються безперечними. Після поразки Мітрідата VI боспорські царі зберегли під своїм контролем, мабуть, чи не всі грецькі міста азійської частини Боспора Кімерійського та Криму, не виключаючи і Херсонеса. Лише Фанагорія, яка першою повстала проти Мітрідата, дістала автономію, але вже за Фарнака (63—47 рр.) її також було приєднано до Боспора. Залежність Херсонеса мала, певно, обмежений характер, а тому Боспор і вирішив включити його до складу своїх володінь. Подібно до Фарнака, який захопив Фанагорію, Асандр, очевидно, намагався оволодіти Херсонесом, але ця спроба лишилася марною. Чи так воно було, як змальовано в розповіді про Гікію, сказати важко. У ній є, безперечно, легендарні подробиці, але основа сюжету — спроба Боспора захопити Херсонес, на нашу думку, цілком реальна. Звісно, така подія заслуговувала бути відзначеною за провадженням особливої ери.

Цікаво, що в монетній типології Херсонеса приблизно з цього часу набуває поширення зображення Діви з луком і стрілою в одній руці і піднятим вгору списом у другій, а також з вінцем на голові. Це зображення є копією певного статуарного типу і проходить крізь усе карбування Херсонеса. За розповіддю, херсонесці спорудили дві статуї Гікії. Одна з них зображала її в звичайному вбранні, коли вона відкриває задум чоловіка, друга — це Гікія, яка в бойовому вигляді захищається від ворогів міста. Опис другої статуї цілком відповідає ранньому монетному типу Діви. Вважати, що зображення на монетах належить Гікії, немає підстав. Така версія з'явилася, безсумнівно, у пізніший час як наслідок пристосування залишків язичеських вірувань до християнської релігії. Привертає увагу надзвичайна популярність наприкінці I ст. до н. е. — перших століть нашої ери зображення Діви, яка захищається. Якщо спроба боспорського царя захопити Херсонес дійсно мала місце, то врятування міста, безперечно, було приписано Діві, як це траплялося і раніше¹⁸. Щоправда, слід зазначити, що виникнення статуарного типу Діви, «яка захищається», належить до більш ранньої дати, ніж 24 р. до н. е., оскільки на монетах він з'являється вперше за часів Фарнака.

Цікаві результати дало вивчення середньовічних монет Херсонеса

або Херсона*. Як відомо, початок масового їх випуску в місті в середні віки звичайно відносили до спільного правління Михаїла III і Василя I, яке тривало близько півтора року.

Раніше ми звертали увагу на виняткову навіть для Херсона кількість монет, що припадають на цей час. Було також висловлено думку, що їх слід датувати одноособовим правлінням Михаїла (842—866 рр.), а літери МВ на лицьовому боці слід розуміти як скорочення імені та титулу імператора, тобто ΜΙΧΑΗΛ ΒΑΣΙΛΕΥΣ¹⁹. Це визначення, що доповнюється запропонованою атрибуцією монети, виданої Л. Н. Беловою²⁰, часом Феофіла (829—842 рр.), дало підставу пов'язати початок регулярного випуску Херсонесом монет з утворенням феми.

Останнім часом було відкрито матеріали, які не лише підтверджують цей висновок, але й дають змогу виявити нові важливі факти щодо організації монетної справи у перші десятиріччя після утворення феми.

Насамперед, стали відомі дві монети нового типу — з літерою М на лицьовому боці і хрестом на зворотному (рис. 1, 5, 6). Одна з них, очевидно, карбована, друга — відлита; розрізняються вони й за формою хреста, тому їх можна вважати близькими, але не одночасними. Літеру М слід розшифровувати як ініціал імені Михаїла III, отже, випуск монет у Херсоні за одноособового правління цього імператора є фактично доведеним. Крім того, ця знахідка дала змогу надійно датувати деякі монети Херсона, що були, на наш погляд, незадовільно атрибутовані. Вони утворюють дві групи монет з літерою А і з літерою П на лицьових боках²¹. Найімовірнішим, здається, було б монети з літерою А датувати часом одноособового правління імператора Александра, яке тривало трохи більше року (травень 912—червень 913 рр.). Проте, якщо розглянути уважніше, це питання не таке вже й просте. Обидва відомих варіанти значно відрізняються один від одного. По-перше, монети одного варіанта відлиті (рис. 1, 7), другого — карбовані (рис. 1, 8); по-друге, на реверсі перших вміщено хрест, на других — літери ПХ; по-третє, перші мають альфу іншої форми, ніж другі. Такі істотні відмінності вказують на малоімовірну можливість випуску обох різновидів протягом одного року.

Викликає сумніви і датування їх часом імператора Александра. Адже хрест на монетах одного різновиду цілком аналогічний за конструкцією хресту на монеті з випуску Михаїла III, про яку згадувалось вище. Крім того, літери ПХ здаються цілковитим анахронізмом за часів Александра, бо такий напис трапляється тільки на монетах Михаїла III і найраніших випусках Василя I (867—886 рр.), а на пізніших випусках Василя I та всіх Льва та Александра (886—912 рр.) їх замінено хрестом або портретом. Таким чином, обидва різновиди монет з альфою на лицьовому боці слід датувати часом Михаїла III.

Дещо складнішим є питання про монети з літерою П. Тут виділяються три основні різновиди: 1) з цією літерою на обох боках монети; 2) з літерою П на лицьовому боці і хрестами різних обрисів на зворотному (рис. 1, 9); 3) літера П на лицьовому боці та Х — на зворотному (рис. 1, 10). Зазначимо, що поплутати хрест простої конструкції з літерою Х неможливо, бо перекладини хреста завжди перетинаються під прямим кутом. У даному випадку важливий той факт, що деякі варіанти монет з літерою П другого різновиду містять хрести, які мають цілковиту аналогію на обох монетах Михаїла III. Отже, є усі підстави зараховувати й цю групу до часів Михаїла III.

Таким чином, серед його монет можна виділити дві хронологічні групи. До першої, мабуть найдавнішої, належать такі типи: 1) М — хрест; 2) А — хрест; 3) П — хрест; до другої — 1) МВ — ПХ; 2) А — ПХ; 3) П — Х. Деяку непевність щодо зарахування монет третього типу до

* Середньовічна назва античного Херсонеса.

другої групи (тут логічно було б чекати напису ПХ на реверсі) слід відкинути. Ці монети за технічними особливостями являють собою повну аналогію раннім екземплярам першого типу тієї ж групи.

Як бачимо, наявна чітка картина випуску трьох синхронних типів монет від імені трьох осіб, позначених літерами М (або МВ), А і П. Найбільш з'ясована атрибуція першого з них, бо літери М або МВ можна віднести лише до Михаїла. Оскільки в нього не було інших співпрацівників, крім Василія, не буде великою несподіванкою припущення, що літери А і П мають визначати вищі посади середньовічного поліса Херсона — архонта і протевона. В цьому переконує вся історія утворення феми в Херсоні. Як відомо, Петрона згадував, що архонти і протевони стоять на чолі міського самоврядування, і закликав імператора Феофіла не довіряти їм та підпорядковувати їх урядовцям, надісланим з Візантії. Обидва ці титули згадуються в інших писемних джерелах, а архонти Херсона — у візантійському таблиці про ранги і на печатках²².

Щоправда, літеру П частіше тлумачили як ПОΛΙΣ, а П—Х як *πολις* Херсонος. Проте таке пояснення здається сумнівним. По-перше, для слова *πολις* є інші написання: на монетах Феофіла ПА і ПХ або П на монетах Михаїла III та Василія I. По-друге, відомі екземпляри з двома літерами П²³, належні, цілком імовірно, ще до часів, передуючих утворенню феми, коли протевони були єдиною владою в місті, яка мала право випускати монети. Скоріше можна шукати вказівку на особу, від імені якої вони випускалися, ніж просто визначення «поліс». Нарешті, наявність паралельного випуску монет з літерою А, яка може вказувати лише на посаду архонта, свідчить на користь того, що П визначає посаду протевона. Таким чином, нам здається, що літеру П в усіх випадках слід розуміти як скорочення слова *προτοτεωνων*, але не *πολις*. І ще одне міркування з приводу цього типу (П—Х). Паралельні типи монет МВ — ПХ і А — ПХ треба тлумачити як монети «царя Михаїла поліса Херсона» і «архонта поліса Херсона». Оскільки монети Михаїла випускалися в різних містах, і архонти також були в різних містах, виникла необхідність у пояснювальному написі, що вказує на місце випуску. Інша справа, коли йшлося про монети протевона. Саме поняття «протевон» свідчить про полісний характер організації міста, а тому аналогічно побудований напис — монета «протевона поліса Херсона» містив би левий елемент тавтології. Звідси, для завершеності монетного типу було досить формули — монета «протевона Херсона».

Наведені дані по-новому характеризують статус міста на самому початку існування феми. Очевидно, суверенітет міста не було відразу порушено, що мусило полегшити включення Херсона до складу імперії. Чималу роль у цьому, певно, відіграли давні заслуги Херсона, в тому числі й ті, які описує Константин Багрянородний. Найбільше вражає, безумовно, розквіт монетної справи в місті: поруч з імператорськими випускалися також монети від імені вищих урядовців Херсона — протевонів та архонтів. Цей факт ставить Херсон у виняткове становище серед інших міст, які не мали таких прав і в кращому разі випускали монети загальноімперського зразка.

Перший крок у скасуванні самоврядування було вже зроблено. Як показують монети, таке ненормальне з погляду автократичної влади становище зберігалось тільки за Михаїла III. Лише на самому початку правління Василія I були ще монети з літерою П (ПОΛΙΣ) на реверсі, але випуски архонтів і протевонів вже припинились. Основна ж маса монет цього імператора, як і всіх наступних, позбавлена згадок про поліс. Щоправда, випуск монет у Херсоні триває, хоч жодне інше місто Візантії не мало такого права.

Наведені факти особливої організації монетної справи Херсона в середині IX ст. дають підставу для характеристики і датування ще од-

ного типу місцевої монети — з двома хрестами (рис. 1, 10). Думку про випадковість появи цього типу (наприклад, внаслідок помилкового використання двох форм зворотного боку) слід заперечити: хрести мають різну форму, причому зображений на лицьовому боці — з кулястою, а не тріступеневою основою, і більше ніде на монетах Херсона не трапляється. Чи не варто припустити, що цей особливий тип монет випускала Херсонська єпархія? Така атрибуція на тлі відносної свободи в галузі карбування за Михайла III не виключена.

Проте монети з двома хрестами, без сумніву, пізніші, ніж монети архонтів і протевонів. На наш погляд, їх треба датувати приблизно другою половиною правління Василія I або початком правління Льва VI і Александра. В такому разі церква почала випускати монети в той момент, коли полісне карбування було припинено. Цілком можливо, що випуск, здійснений єпархією, був перехідним ступенем до цілковитої заборони всіляких емісій, крім імператорських, або тут відіграли роль інші причини, про які можна лише здогадуватися.

Остаточне зникнення полісних рис у монетній справі Херсона відбулося за Василія I. Цей факт слід пов'язувати, певно, з перетворенням феми Кліматів, як її названо в «табелі про ранги», у фему Херсона. Як-що раніше міська влада користувалася певним суверенітетом, а влада стратига поширювалася лише на округу Херсона, то тепер, мабуть, йому було підпорядковано й місто. І. В. Соколова пов'язує перетворення феми з кінцем 60-х—70-ми роками IX ст. За даними сфрагістики²⁴, монети вказують пізніший час—70—80-ті роки, оскільки на початку правління Василія I, як вже зазначалося, ще випускалися монети з літерами П на реверсі.

Як відомо, головним засобом виробництва херсоно-візантійських монет було литво. Зображення на них витискувалися спеціальними штампами у заготовках глиняних форм, які потім випалювались. Особливий інтерес має використання замість штампа монет попередніх випусків. Виготовлені в такий спосіб екземпляри трохи менших розмірів (внаслідок усадки глиняної форми під час сушіння та випалу), але зберігають всі особливості рисунку. Майже кожний тип херсонських монет, починаючи з правління Льва VI (886—912 рр.), дає низку варіантів, дедалі менших. Цікаво відзначити, що використання монет замість штампів спостерігається не лише під час тривалих правлень як, наприклад, Лева VI або Константина Багрянородного (913—959 рр.), але порівняно коротких. Так, серед монет Іоанна Цімісхія (969—976 рр.) з певністю можна визначити щонайменше три таких випуски.

Подібна практика дає широкі можливості для вивчення динаміки виробництва монет у Херсоні при кожному з імператорів, а також допомагає розробити вужчі датування в межах одного правління. Але спочатку необхідно виявити причини, що обумовлюють виникнення такого способу виготовлення форм. Тут, на наш погляд, можливі два різні підходи на основі визнання цих випусків легальними, державними або приватними, нелегальними. Виходячи з того, що вони (назвемо їх «вторинними випусками») були державними емісіями, тут могли відігравати роль причини технічні або політичні. До технічних належить прискорене виготовлення форм завдяки скороченню процесу виробництва штампів. Можливо, також, що в зв'язку з великим обсягом емісій штампи швидко зношувалися, і замість виготовлення нових, використовували монети попереднього випуску. Щоправда, простота виробництва штампів (їх виготовляли, мабуть, з легкоплавкого металу або глини) фактично знижувала перевагу вже готових монет. Очевидно, знайдуться ще інші пояснення, пов'язані з технікою відливання монет.

Проте поява «вторинних» випусків могла залежати і від зовсім інших причин. Немає сумніву, що починаючи з моменту утворення феми Херсона, міське карбування залежало від імператора, який після всту-

пу на престол або санкціонував випуск монет, або скасовував його. Обсяг, періодичність випусків, типи монет та інші головні аспекти емісій визначалися, очевидно, представниками візантійської адміністрації в Херсоні. Ім, мабуть, належало й право контролю за випуском монет. Можна думати, що штампи чи навіть самі форми були на суворому обліку. Про це свідчить той факт, що незважаючи на величезний обсяг монетної продукції Херсона, а звідти й велику кількість ливарних форм (кожна з них використовувалась не більше, ніж для кількох десятків відливок), жодної такої форми або хоч фрагмента не знайдено під час розкопок міста. І, якщо міська влада і монетарії вважали, що дозволений обсяг випуску занадто малий, вони могли піти на свавільне, звісно нелегальне, збільшення його, використовуючи замість штампів монети першого, офіційного випуску.

Всі ці пояснення появи «вторинних» випусків ґрунтуються на тому, що їх випускали, очевидно, на монетному дворі Херсона, а тому їх треба розглядати як державні емісії. Проте можна також припустити, що всі або більшість «вторинних» випусків є нелегальною продукцією міських ремісників. Надзвичайна легкість виготовлення монет не могла не привертнути уваги «зацікавлених» осіб. Щоб забезпечити точність копіювання, вони використовували монети, які були в ужитку, а тому їхні виробничі фактично підробки, слід розпізнавати за зменшеними зображеннями.

Обидві гіпотези щодо походження «вторинних» випусків здаються рівноцінними, бо вирішальних доказів проти чи на користь однієї з них відшукати поки що не пощастило. Можна сподіватися, що дальше вивчення відлитих монет Херсона, яке, на наш погляд, мусить починатися з вироблення критеріїв для розпізнавання штампів, дасть змогу наблизитись до розв'язання цього важливого питання.

Останнє, на чому слід зупинитися, це проблема припинення випуску монет в Херсоні. Відповідно до загальноновизнаних атрибуцій заключні випуски датуються часом імператора Василя II і Константина (976—1025 рр.). Порівняно недавно Г. М. Гілевич, вивчаючи скарби херсоновізантійських монет, закопаних у зв'язку з облогою міста київським князем Володимиром у 988—989 рр., звернула увагу на те, що в їх складі відсутні монети Романа I (920—944 рр.)²⁵, хоч монети інших імператорів X і навіть IX ст. знайдено у великій кількості. Це здавалося дивним, оскільки ті з них, які мають на лицьовому боці монограму «ро», належать до числа найпоширеніших монет Херсона.

Пізнше до цього питання звернулася І. В. Соколова, яка підтвердила спостереження Г. М. Гілевич щодо складу херсонських скарбів деякими археологічними даними. Так, вона вказала на відсутність монет з монограмою «ро» серед знахідок Саркела і Тмутаракані, хоч інші монети Херсона X ст. і Візантії IX—X ст. там трапляються регулярно. І навпаки, подібний екземпляр виявлено на городищі Ізяславля, де, за її словами, «не було знайдено жодної речі, давнішої XII ст.». Вона навела також певні візантійські аналогії XIII—XIV ст. монограмі титулу «деспот» і зображенню лілеї (?) на деяких типах монет з монограмою «ро» і прийшла до висновку, що останні датуються XII—XIII ст. І. В. Соколова зробила спробу класифікувати ці монети, поділивши їх на дев'ять типів, які, на її думку, відповідали трьом різним номіналам²⁶.

Хоч висновок про пізніше походження вказаних монет здається нам безперечним, з доказами І. В. Соколової та запропонованими нею датуванням і класифікацією не можна погодитися. Наприклад, вона розглядає монети як єдину типологічну групу, що методично невірно: вони відрізняються написанням монограм, різними реверсами (гладенькі, з зображенням хреста, літерою X, монограмою титулу «деспот», монограмою «ро», нарешті, з лілеями). Крім того, важко обґрунтувати зарахування до особливих типів монет рідкісних або унікальних, а таких в її

системі класифікації налічується шість з дев'яти. Яку ж питому вагу повинні мати ці монети, коли вся їх кількість в музеях СРСР не перевищує кількох десятків, тоді як решта (три типи) складається з тисяч монет?

Не витримує ніякої критики і думка І. В. Соколової про три номінали. Їх не можна було розрізнити в обігу, оскільки монети з одним типом монограми мають широкий діапазон ваги і розмірів. Відомо, що поняття «монета» зникає одразу ж, як її починають важити чи вимірювати; кожний номінал мусить мати свій тип. Далі, чи можна, вивчаючи монети Херсона, надавати вирішального значення візантійським паралелям? Типологія перших та їх зовнішній вигляд, обумовлений іншим способом виготовлення, настільки своєрідні, що всі елементи подібності можуть мати лише випадковий характер. І вже ніяк не слід (так само з погляду методики) обґрунтовувати датування такої хронологічно вузької пам'ятки, як монети, феноменом грошового обігу лише двох поселень, до того ж різночасних і різноетнічних. Археологічні дані стають у пригоді в тих випадках, коли неспроможні нумізматичні методи, але тут ще немає про це мови, бо внутрішні можливості для датування монет з монограмою «ро» поки що не вичерпані. Вони, як показує аналіз скарбів, ще не брали участі у грошовому обігу Херсона X ст. Те ж саме слід зазначити й про монети з літерами КВΩ, датовані звичайно правлінням Василя I і Константина (867—886 рр.). Як і попередні, вони належать до категорії дуже поширених монет, а тому відсутність їх у скарбах не можна пояснити їх рідкістю.

Літери КВΩ розшифровуються або як скорочення імен Василя II і Константина VIII (976—1025 рр.), або як скорочення імені й титулу («василевс») когось з імператорів, що правили одноособово,— Константина VIII, Константина IX Мономаха чи Константина X Дуки. На наш погляд, треба обрати першу можливість. Як відомо, всі монети Херсона IX—X ст., починаючи з другої половини правління Василя I, мають приблизно однакові розміри та середню вагу. Лише монети з літерами КВΩ і початкові варіанти групи з монограмою «ро» різко відрізняються більшою середньою вагою та розмірами. Збільшення ваги спостерігається і в константинопольському карбуванні, яке датується часом Василя II²⁷. Мабуть, збільшення ваги монет Херсона, а отже, і випуск їх з літерами КВΩ, також треба віднести до часів Василя II.

Менш ясні два аспекти нового випуску. По-перше, важко встановити, чи відбувся в Херсоні перехід до іншого, більшого номіналу міді. Щодо константинопольського карбування цього не можна стверджувати, оскільки тип анонімних фолісів лишається без змін. Певно, і херсонські монети зберегли свій колишній номінал. По-друге, не визначене більш вузьке датування монет. Політичний статус міста в найближчий час після подій 988—989 рр. дуже непевний. Лише з 1017 р., після того як експедиція візантійського флоту придушила в Криму повстання, на чолі якого стояв Георгій Дула, можна говорити про безумовне включення міста до складу імперії. Мабуть, випуск монет з літерами КВΩ належить до цього часу.

Щодо монет з монограмою «ро» слід насамперед категорично відкинути думку І. В. Соколової про їх анонімний характер. Сполучення в одному типі монограми «ро» з монограмою титулу «деспот» (рис. 1, II) вказує на те, що перша з них походить від імені Роман. Саме цю групу можна визнати початковою і пов'язати з правлінням Романа III Аргіра (1028—1034 рр.). Вона складається з кількох варіантів, що відрізняються між собою написанням монограми титулу «деспот». Всі різновиди є рідкісними, а тому обмежити правління Романа III лише цими випусками не можна. Монети приблизно таких же тривалих правлень — Нікіфора (963—969 рр.), Іоанна Цімісхія (969—976 рр.) — зовсім не рідкісні. Тому до випусків Романа III слід зараховувати ще один тип

монет, який має подібне написання монограми на лицьовому боці і хрест на зворотному (рис. 1, 12). Їх близькість підтверджується монетою з двома монограмами імені Роман, запозиченими з лицьових боків тієї і іншої групи²⁸. Крім того, хрести на монетах Романа III і екземплярах з літерами КВΩ мають в основі дуже близький, якщо не єдиний, штамп. Монети другої групи Романа III виготовлені, мабуть, за допомогою лише однієї пари штампів і не мають «вторинних» випусків, що цілком відповідає короткочасності його правління.

Наступними за часом є великі монети з іншим написанням монограми імені Романа на лицьовому боці і хрестом на зворотному (рис. 1, 13). Не виключено, що їм передував короткочасний випуск монет з монограмою титулу «деспот» на лицьовому боці, про існування якого може свідчити унікальна монета, видана О. В. Орешниковим²⁹. Таким чином, монограму «ро» нового типу також не можна вважати анонімною. Проте після Романа III був лише один візантійський правитель з таким іменем — Роман IV Діоген (1067—1071 рр.), якому, на нашу думку, і слід приписати монети нового типу.

Доводиться, очевидно, констатувати, що між правлінням Романа III і Романа IV Діогена Херсон було позбавлено права випускати свою монету. Це певною мірою пояснює численність монет Романа IV. У ці чотири роки використовувалася велика кількість штампів монограми «ро», хоч штамп для реверсів — хрест був, певно, лише один, можливо, навіть той самий, яким користувалися за Романа III. Він дуже спрацювався, і більшість монет, виготовлених за його допомогою, має низькорельєфне зображення реверсів.

Монети, які ми зараховуємо до часів Романа IV, мали діаметр 25—26 мм, вагу — в межах 6—9 г. Форми для них виготовлялися за допомогою особливих штампів. Решту різновидів з монограмою «ро» було випущено після часу правління Романа IV. Тут є дві категорії монет. Одні виготовлялися з використанням замість штампів монет попередніх випусків (так звані «вторинні» випуски). Копіювався майже кожний попередній ступінь редукції, так що можна побудувати ряд з десяти монет, які послідовно зменшуються. Хрест на них поступово зникає, і зворотний бік лишається без зображення. До другої категорії належать монети, виготовлені за допомогою особливих штампів монограми «ро». Їх, на наш погляд, треба розподілити серед монет першої категорії відповідно до діаметра та ваги. Оскільки тип монограми на більшості варіантів збережено той самий, що й на випусках Романа IV, обидві категорії можна вважати безпосередньо близькими до цього правління. Проте, відділяючи їх від монет Романа IV, ми мусимо задовільно пояснити причини збереження типу, бо шукати якийсь інший зміст у літерах «ро» безпідставно.

Спробуємо, насамперед, визначити хронологічний діапазон цього заключного випуску. Здається, він не міг бути занадто великим. Якщо взяти, наприклад, часи Іоанна Цімісхія, то за сім років його правління вийшов один основний випуск і два «вторинних». Отже, кожний випуск має відповідати двом-трьом рокам. Заключна група монет з монограмою «ро» налічує не менше 14 варіантів, тобто загальна тривалість їх випуску дорівнює приблизно 30—50 рокам або навіть ще менше, бо паралельний випуск монет першої і другої категорій цілком можливий. Виходить, що заключну групу монет з монограмою «ро», а разом з нею і кінець багатовікової історії монетної справи Херсонеса можна датувати кінцем XI — початком XII ст. (навіть чи пізніше кінця першої чверті XII ст.).

Що ж до умов випуску і, зокрема, збереження монограми «ро», то це можна пояснити так. Останній легальний випуск монет Херсона належить, як вже зазначалося, до часів Романа IV. Внутрішня політика візантійського уряду за правління його наступника — Михайла VII

(1071—1078 рр.) відзначалася особливо широкими масштабами викачування грошей з населення. Запроваджувалися нові податки, зростали вже існуючі. Була введена монополія на продаж хліба, що разом з неврожаєм спричинилося до його подорожчання. В числі урядових заходів було й позбавлення міст кримського узбережжя, зокрема Херсона, торгових привілеїв³⁰, якими вони, треба думати, здавна користувалися. Відомий фрагмент декрета імператора Гонорія (395—420 рр.), який стверджував надані Херсону імператором Феодосієм (379—395 рр.) права торгових відносин з сусідніми народами³¹. Цілком можливо, що саме цих привілеїв місто й було позбавлене; до того ж, певно, йому відмовили в праві випускати свою монету.

Щоб зрозуміти, в якому тяжкому становищі опинився Херсон, слід згадати слова Константина Багрянородного про важливу роль посередницької торгівлі в його економіці³². В результаті Херсон повстав і відокремився від імперії. Боротьба мала затяжний характер, тому що Візантії довелося кинути сили й проти Болгарії, де в 1072 р. також відбулося повстання. За В. Н. Татищевим³³, Михайл звернувся до великого князя Святослава з проханням допомогти йому і виступити проти болгар та корсунян. Похід проти Херсона розпочався, але після смерті Святослава (1076 р.) і звістки про скинення з престолу самого Михайла (1078 р.) військо повернулося.

Чим закінчилося повстання — невідомо, проте через якийсь час, очевидно, було укладено мир, бо за Алексія Комніна (1081—1118 рр.) Херсон знову стає місцем заслання небезпечних для імперії осіб. Відомо, що близько 1092 р. сюди вислали самозванця, який видавав себе за Льва — сина Романа IV Діогена³⁴. Цікаво відзначити, що йому пощастило втекти з Херсона за допомогою куманів, які прибули туди для торгівлі. З цього можна зробити висновок, що статус у торгівлі було відновлено, проте право випуску монет Херсон втратив уже остаточно. Однак, очевидно, це не дуже турбувало місто, оскільки воно зазнавало нестачі коштів, там просто продовжували випуск монет з монографією «ро» і копіювали останній легальний тип, до того ж, мабуть, єдиний, що лишився в обігу. Ніяких дорікань з боку візантійської адміністрації ці емісії викликати не могли. Певно, цим і слід пояснити величезну кількість монет з монографією «ро», чи не набагато меншу, ніж увесь обсяг монетного литва IX—X ст. Ясно, що їх мусило вистачити на багато років внутрішнього грошового обігу, навіть при його інтенсивному характері. Проте загальна економічна кон'юнктура почала занепадати. Вже за Алексія Комніна найважливіші торгові привілеї на Чорному морі дістало венеціанське купецтво. В середині XII ст. настає черга генуезців, які заснували ряд торговельних факторій в Криму. Змагатися з ними ні у військовому, ні в економічному аспекті місто не могло. Воно вже було приречене, і припинення його існування стало лише питанням часу.

¹ Бурачков П. О. Общий каталог монет, принадлежащих эллиским колониям, существовавшим в древности на северном берегу Черного моря, ч. 1. Одесса, типография А. Шульце, 1884; Зограф А. Н. Античные монеты.—МИА, 1951, № 16. (Глава X. Монеты Херсонеса Таврического и Керкинитиды); Кенс Б. В. Исследования об истории и древностях города Херсонеса Таврического. Спб., 1848.

² Орешников А. В. Этюды по древней нумизматике Черноморского побережья.—ИРАИМК, 1922, 5, с. 113 та ін.

³ Barron J. P. The Silver coins of Samos. London, University of London, The Athlone Press, 1966.

⁴ Ibid., p. 40—43.

⁵ Ibid., p. 89—93.

⁶ IPE I², 401.

⁷ Жебелев С. А. Северное Причерноморье. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1953, с. 223.

⁸ Там же, с. 227.

⁹ Анохин В. А. О начале эры Херсонеса Таврического.—Нис, 1963, вып. 1, с. 66 та ін.

- ¹⁰ Орешников А. В. Монеты Херсонеса Таврического, царей Боспора Киммерийского и Птолема II Понтийского.— НС, 1913, 2, с. 14.
- ¹¹ Латышев В. В. PONTICA. СПб., 1909, с. 325.
- ¹² Зограф А. Н. Вказ. праця, с. 154.
- ¹³ Белов Г. Д. Херсонес Таврический. Л., Изд-во Гос. Эрмитажа, 1948, с. 97—98;
- Кадегв В. И. Херсонес Таврический в I в. до н. э.— III в. н. э. Автореф. докт. дис. М., 1975, с. 11.
- ¹⁴ Strabon, 7, 3, 4.
- ¹⁵ Const. Porph. De adm. imp., 53.
- ¹⁶ Garnett R. The Story of Gykia.— The English Historicae Review. London, 1897, p. 100—105.
- ¹⁷ Ibid., p. 103—105.
- ¹⁸ ИРЕ, I², 343.
- ¹⁹ Анохин В. А. Обзор монетного дела средневекового Херсона.— НИС, 1968, вып. 3, с. 103—104.
- ²⁰ Белова Л. Н. Неизданные монеты Херсонеса.— СА, 1941, № 7, табл., рис. 8; Анохин В. А. Обзор монетного дела, с. 105.
- ²¹ Див.: з літерою А: Орешников А. В. Херсоно-византийские монеты.— ТМНО, 1905, т. 3, вып. 2, табл. IX, 31; Орешников А. В. Херсоно-византийские монеты (дополнение).— НС, 1911, 1, табл. В, 13; див.: з літерою П: Орешников А. В. Херсоно-византийские монеты, табл. IX, 17; Херсоно-византийские монеты (дополнение), табл. В, 3—4.
- ²² Успенский Ф. И. Византийская табель о рангах.— ИРИК, 1898, 3. София, с. 124; Соколова И. В. Администрация Херсона в IX—XI вв. По данным сфрагистики.— АДСВ, 1973, вып. 10, с. 208 (таблица).
- ²³ Соколова И. В. Клад херсонских монет середины IX в.— ПТЭ, 1971, с. 16, табл. 1.
- ²⁴ Соколова И. В. Монеты и печати византийского Херсона. Авторефер. канд. дис. Л., 1975, с. 11.
- ²⁵ Гилевич А. М. Новый клад херсоно-византийских монет.— ВВ, 1964, 24, с. 158.
- ²⁶ Соколова И. В. Датировка некоторых монет Херсонеса.— НИС, 1968, вып. 3, с. 90, 93, 98.
- ²⁷ Grierson Ph. Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks collection and in the Whittemore collection, vol. 3, part 2. Washington, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1973, p. 600.
- ²⁸ Орешников А. В. Экскурсы в область древней нумизматики Черноморского побережья.— НС, 1915, 3, табл. 1, 21.
- ²⁹ Там же, с. 45.
- ³⁰ Miralt E. Essai de chronographie byzantine. 1057—1453, t. 1. SPb., 1871, s. 28.
- ³¹ Шагин М. Некоторые надписи Херсонесского музея.— ВДИ, 1938, № 3, с. 9.
- ³² Const. Porph. De adm. imp., 53.
- ³³ Татищев В. Н. История российская. Т. 2. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1963, с. 91—92.
- ³⁴ Комнена Анна. Александра. Пер. Я. Н. Любарского. М., «Наука», 1965, с. 266.

В. А. АНОХИН

Новое в изучении монетного дела Херсонеса

Резюме

Монеты являются одним из важнейших исторических источников. Исследование монетного дела Херсонеса привело к открытию ряда новых фактов истории и политического устройства города античной эпохи. Так, изучение одной группы монет позволяет утверждать, что монетными магистратами Херсонеса в эллинистическое время были не единичные цари-эпонимы, как считалось ранее, а коллегия номофилаков, состоявшая из трех человек. Другая группа монет дала возможность установить факт олигархического переворота, о котором имелись лишь косвенные данные в письменных источниках, а также определить его время.

Многие важные наблюдения касаются средневековых монет. Как выяснилось, выпуск монет городом возобновился не в 866—867 гг., а при императоре Феофиле (829—842 гг.), что было связано с организацией фемы. Любопытно, что при Михаиле (842—866 гг.) монеты выпускались не только от имени императора, но также и представителями самоуправления Херсона — архонтами и протевонами. Этот факт говорит об исключительном положении города в Византийской империи в тот момент. Выяснена также датировка заключительных групп монет. Прекращение их выпуска отнесено к концу XI— началу XII в. в связи с утратой Херсоном права чеканки при императоре Михаиле VII (1071—1078 гг.).